

Hemşirelik Öğrencilerinin Hemşirelik Eğitimine Yönelik Yaşadıkları Stres Düzeyinin Belirlenmesi

Seval AĞAÇDİKEN *, Nuran MUMCU BOĞA**, Afıtap ÖZDELİKARA***

* Öğr.Gör.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Samsun

** Yrd. Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Ebelik Bölümü, Samsun

*** Yrd. Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Samsun

Özet

Amaç: Teorik ve uygulamadan oluşan hemşirelik eğitiminde temel ilke, öğrencilerin etkili ve uygun bakımı sağlamak üzere hazırlanmalarıdır. Hemşirelik eğitimi oldukça stres yüklü bir eğitimidir. Hemşirelik öğrencileri eğitimleri sırasında bir üniversite öğrencisi olarak yaşadıkları çatışmaların yanı sıra, okul ve hastane çevresinin yarattığı bir takım sorunlarla da karşılaşmaktadırlar. Bu sorunlar yoğun ve stresli ortamlar olan hastanelerde staja çıkma, hasta ve ölümcül bireylerle uğraşma, eğitimcilerle ve hastane çalışanları ile iletişim sorunları vs. olarak sıralanabilir. Bilgiler ışığında bu çalışma ile Samsun Sağlık Yüksek Okulu Hemşirelik Bölümü öğrencilerinin eğitimleri esnasında yaşadıkları stresin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır.

Metot: Tanımlayıcı desende yürütülen bu çalışmanın örneklemini toplam 430 hemşirelik öğrencisi oluşturmuştur. Veriler, Katılımcı Bilgi Formu ve Hemşirelik Eğitimi Stres Ölçeği ile Aralık 2014-Şubat 2015 tarihleri arasında elde edilmiştir. Veri analizinde tanımlayıcı istatistikler, t testi ve varyans analizi kullanılmıştır.

Bulgular: Öğrencilerin hemşirelik eğitimleri esnasında yüksek düzeyde stres yaşadığı; fakat yaşanan stresin akademik ve uygulama alt boyutlarında eşit derecede olduğu söylenebilir.

Sonuçlar: Bu araştırma sonucunda hemşirelik öğrencilerinin genel olarak eğitimleri esnasında stres yaşadığı ve bu stresin genellikle eğitimin uygulamalı bölümünden kaynaklandığı kaydedilmiştir.

Klinik Katkı: Bu çalışma hemşirelik eğitimi esnasında öğrencilerin karşılaştığı stresörlerin belirlenmesi, bu stresörlerin elimine edilmesi ve rahat öğrenme ortamının oluşturulması açısından klinik eğitime katkı sağladığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Akademik stres, hemşirelik eğitimi, hemşirelik eğitimi stresi, klinik stres

Abstract

Determination of Nursing Students' Stress Level Toward Nursing Education

Objectives: The main criteria in nursing education as being a theoretical and practical training is to achieve nursing students for providing effective and appropriate care. Nursing education is generally a stressful training program. Nursing students live as well as being a university students during their education process. Nursing students experienced some problems as well as being a university student, they are also faced with a number of problems caused by school and hospital environment. These problems can be listed as experiencing clinical practice, providing care for patients and terminally ill patients, communication problems with clinical educators and health care professionals. Through these literature knowledge, this study aimed to determine the stress level of Samsun School of Health nursing students.

Method: The sample of this descriptive study was occurred totally 430 nursing students. Data was gained with Participant Identity Form and Nursing Education Stress Scale. Data was analysed with descriptive statistics, t test and variance analysis.

Results: It can be said that students experienced stress in highly, academic and clinic stress level is equal.

Conclusion: As the results of this study nursing students generally live stress during their education and the stress experienced by students generally occurred from the clinical practice part of nursing education.

Clinical Contribution: This study contributed nursing education about determining stressors that experienced by students, eliminating that stressors and provide comfortable learning environment.

Key Words: Academic, stress, clinic stress, nursing education, nursing education stress

*Sorumlu Yazar e-mail adres: seval_mavice@hotmail.com

Giriş

Hemşirelik bilim ve sanattan oluşan bir profesyondur. Bu profesyonu icra edecek profesyonellerin eğitimi teorik bilgi yükünü ve klinik beceri geliştirme süreçlerini içermektedir. Teorik ve uygulamadan oluşan hemşirelik eğitiminde temel ilke, öğrencilerin etkili ve uygun bakımı sağlamak üzere hazırlanmalarıdır (Yanikkerem ve ark. 2004; Ünlü ve ark. 2008; Özbayır ve ark. 2011). Güler ve Çınar'ın (2010) yaptığı bir çalışmada bu hazırlığı içeren hemşirelik eğitimi esnasında öğrencilerin % 65.8'inin eğitim ile, %50.4'ünün ise sosyal yaşantısı ile ilgili stres yaşadığı belirlenmiştir. Beck ve Srivastava (1991)'ın çalışmasında ise hemşirelik öğrencileri, hemşirelik programının en stresli alanının klinik deneyimler olduğunu bildirmiştir.

Stres kişide huzursuzluk, hoşnutsuzluk heyecan, gerginlik ya da zorlanma yaratan uyarı/ların (stresör/lerin) deneyimlenmesi ve bu uyarı/lara verilen tepkilerdir. Stres, stresörlerin algılanması ve değerlendirilmesi olup, stresörler insanın biyopsikososyal sistemleri üzerinde zorlayıcı ve olumsuz etkileri olan güçlerdir (Potter & Perry 2009). Stresörlerin algılanması ve değerlendirilmesi kişinin zorlanma yaratan uyarı/uyarların ne olduğunu, neden oluştuğunu, kendini ya da kişileri nasıl etkilediğini anlayabilmesi ve yorumlayabilmesidir (Potter & Perry 2009). Stres hemşirelik öğrencileri arasında evrensel bir problemdir. Genel popülasyonla ve diğer sağlık disiplinlerindeki öğrenciler ile karşılaştırıldığında, lisans hemşirelik öğrencilerinde mental sağlık problemlerinin gelişme riskinin daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Johnson & Johnson 1997; Seyedfatemi, Tafreshi ve Hagani 2007; Lou & Wang, 2009; Edwards ve vd., 2010; Timmins ve vd., 2011).

Hemşirelik eğitimi oldukça stres yüklü bir eğitimidir. Hemşirelik öğrencileri eğitimleri sırasında bir üniversite öğrencisi olarak yaşadıkları çatışmaların yanı sıra, okul ve hastane çevresinin yarattığı bir takım sorunlarla da karşılaşmaktadırlar. Bu sorunlar yoğun ve stresli ortamlar olan hastanelerde staja çıkma, hasta ve ölümcül bireylere bakım verme, eğitimcilerle ve hastane çalışanları ile iletişim sorunları vs. olarak sıralanabilir. Bu nedenle, mesleğe ilk adımı atan öğrencilerde okula girdikten kısa bir süre sonra rol değişimleri olabilir (Dinçer & Öztunç, 2009). Gerçek yaşantıların olduğu uygulama alanına çıkan öğrenci alışık olmadığı yeni bir sosyal ortam içine girmekte, hastanedeki hasta, hekim, hemşire ve diğer sağlık personeli ile iletişim konusunda deneyimsizliğinin yanı sıra, değişik deneyimler yaşayacağı bir dizi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır (Tel, Tel ve Sabancıoğulları 2004). Bu nedenle klinik deneyim hemşire öğrenciler tarafından hemşirelik eğitiminin en çok kaygı oluşturan bileşenlerinden biridir (Sharif ve Masoumi 2005) ve klinik deneyimler öğrencide strese neden olmaktadır (Sheila, Huey-Shyon ve Shiwli 2002).

Yabancı literatürde hemşirelik öğrencilerinde stresin incelendiği çalışmalarda, öğrencilerin ilk klinik deneyimde algıladıkları stres (Sheu ve vd. 2002; Burnaud ve vd.2007; Reeve ve vd. 2013), algıladıkları stres ve sosyal destek ilişkisi (Reeve ve ark.2013), stres kaynakları (Gibbons, 2009) ve hemşirelik eğitiminin öğrencilerde oluşturduğu stres (Timmins & Kaliszer 2001) konuları araştırılmıştır. Ülkemiz literatüründe ise çalışmaların stresörlerin (Karaca ve ark. 2015) ve stres kaynaklarının belirlenmesi (Altıok & Üstün 2013), öğrencilerin algıladıkları stresörlerin ve baş etme mekanizmalarının saptanması, öğrencilerin ruhsal durumlarının değerlendirilmesi (Yıldırım, Hacıhasanoğlu, Karakurt 2008; Ekinci ve vd. 2013), ilk klinik deneyim esnasında yaşadıkları stres düzeyinin belirlenmesi (Taşdelen, & Zaybak 2013; Karagözoğlu ve vd. 2014) ve öğrencilerin klinik uygulamada karşılaştıkları stres yaratan durumların (Karadağ ve vd.,

2013) belirlenmesi konularına ilişkin olduğu göze çarparken yalnızca Karaca ve ark.'nın (2014) hemşirelik eğitime özgü stresi araştırdığı saptanmıştır. Araştırma örnekleri incelendiğinde tümüyle hemşirelik eğitimi stresini araştıran çalışmaların nadir olduğu dikkat çekmektedir. Bilgiler ışığında bu çalışma ile Samsun Sağlık Yüksek Okulu Hemşirelik Bölümü öğrencilerinin eğitimleri esnasında yaşadıkları stresin belirlenmesi ve stresle baş etmelerine yardımcı olacak ders düzenlemelerinin yapılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Materyal ve Metod

Araştırma tanımlayıcı bir çalışmadır. Çalışma evrenini 2014-2015 eğitim öğretim güz yarıyılında Samsun 19 Mayıs Üniversitesi Sağlık Yüksek Okulu Hemşirelik Bölümü'nde öğrenim gören 430 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışma yürütülürken örneklem seçimine gidilmemiş, evren aynı zamanda örnekleme oluşturmuştur. Bununla birlikte çalışmaya katılmayı kabul etmeyen, verilerin toplandığı günlerde devamsızlık yapan, kayıtlı olduğu halde okula devam etmeyen öğrenciler örnekleme dahil edilmemiş ve hatalı doldurulan anketler çalışmadan çıkarılmıştır. Çalışma toplam 183 öğrenci ile tamamlanmıştır.

Veriler araştırmacılar tarafından literatür (Taşdelen & Zaybak, 2013; Karaca, 2014) ışığında hazırlanmış olan Katılımcı Bilgi Formu ve Hemşirelik Eğitimi Stres Ölçeği (HESÖ) (Karaca ve vd., 2014) ile Aralık 2014-Şubat 2015 tarihleri arasında elde edilmiştir.

Katılımcı Bilgi Formu; 11 sorudan oluşan ve öğrencilerin demografik özelliklerini sorgulayan bir formdur.

Hemşirelik Eğitimi Stres Ölçeği (HESÖ); Gray-Toft ve Anderson (1981) tarafından geliştirilen Hemşire Stres Ölçeğinden modifiye edilerek Rhead (1995) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe geçerlilik güvenilirlik çalışması Karaca ve ark. (2014) tarafından yapılmıştır. İki alt boyut ve 32 maddeden oluşan ölçek dördü (0 - 3 puan) Likert tipindedir.

- Uygulama stresi alt boyutu: 4,5,7,9,11,13,15,16,18,19,21,24,25,27,29,32. maddeler,
- Akademik stres alt boyutu: 1,2,3,6,8,10,12,14,17,20,22,23,26,28,30,31. maddelerden oluşmaktadır. Her bir alt boyutu 0-48 arasında değer alan Ölçeğin toplam puanı 0 – 96 arasındadır ve puanın artması stresin arttığına işaret etmektedir.

Verilerinin analizi için SPSS 16.0 programı kullanılmış, demografik veriler yüzde, ortalama, standart sapma ile; ölçek puanlarına ilişkin hesaplamalar t testi ile ve demografik özellikler ile ölçek puan ortalamalarının karşılaştırılması ise varyans analizi ile değerlendirilmiştir.

Bulgular

Araştırmaya katılan öğrencilerin % 78.12'i 17-21 yaş aralığında, % 14.8'i 1. sınıf, % 50.8'i Anadolu lisesi mezunu ve % 79.2'si Karadeniz Bölgesi'nde yaşamaktadır. Ayrıca öğrencilerin % 51.9'unun annesi ilkokul mezunu ve annelerin % 86.3,'ü ev hanımı iken, katılımcı öğrencilerin % 25.7'sinin babası lise mezunu ve babaların % 26.2'si işçidir. Bununla birlikte öğrencilerin % 48.7'si yurttta kalmakta, % 45.9'unun aylık geliri 251-500 TL ve % 57.9'unun üniversiteye giriş puanı 360-389 aralığındadır.

Tablo 1. Hemşirelik Eğitimi Stresi Ölçeği (HESÖ) ve alt boyut puan ortalamaları

Puan Ortalaması	N	Minimum Puan	Maksimum Puan	X_±SS
HESÖ Toplam Puan Ort.	183	9	92	62.23 ±16.01
Akademik Stres Alt Boyutu	183	3	47	30.90 ± 8.26
Uygulama Stresi Alt Boyutu	183	6	47	31.32 ± 8.57

Öğrencilerin ölçekten aldıkları toplam puan 62.23 ± 16.01 'dir. Ölçek alt boyut puanları incelendiğinde ise akademik stres alt boyut puanının 30.90 ± 8.26 ve uygulama alt boyutu puanının ise 31.82 ± 8.57 olduğu saptanmıştır. Aşağıdaki tabloda sınıflara göre puan ortalamaları arasındaki farklar incelenmiştir. Buna göre öğrencilerin hemşirelik eğitimleri esnasında yüksek düzeyde stres yaşadığı; fakat yaşanan stresin akademik ve uygulama alt boyutlarında eşit derecede olduğu söylenebilir.

Tablo incelendiğinde birinci sınıftaki öğrencilerin ölçek toplam puan ortalaması 65.62 ± 12.66 iken, dördüncü sınıftaki öğrencilerin puan ortalaması 64.44 ± 11.32 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca ikinci sınıftaki öğrencilerin 59.54 ± 1.69 ölçek toplam puan ortalamasıyla en düşük akademik stres seviyesine sahip olduğu saptanmıştır. Üçüncü sınıf öğrencilerinin ise 67.46 ± 3.09 puan ortalaması ile en yüksek stres seviyesine sahip olduğu belirlenmiştir. Ölçek toplam puan ortalamaları açısından sınıflar açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olduğu gözlenmiştir ($p < 0.05$).

Tablo 2. Demografik özellikler ve ölçek puanlarının karşılaştırılması

Özellik	Akademik Stresi (X _± SS)	Uygulama Stresi (X _± SS)	HESÖ (X _± SS)
Yaş			
17-21	30.38 _± 8.65	30,95 _± 8.89	61.33 _± 16.86
22-26	32.89 _± 6.58	32.68 _± 7.24	65,57 _± 12.24
27 ve üstü	30.50 _± 2.12	32.50 _± 10.60	63,00 _± 12.27
Önemlilik	F=1.39 p=.25	F=.62 p=.53	F=1.05 p=.35
Sınıf			
1.sınıf	32.74 _± 6.32	32.88 _± 6.93	65.62 _± 12.66
2. sınıf	29.59 _± 8.88	29.95 _± 9.24	59.54 _± 1.69
3. sınıf	32.88 _± 8.00	34.57 _± 8.70	67.46 _± 3.09
4.sınıf	32.40 _± 6.91	32.04 _± 5.79	64.44 _± 11.32
Önemlilik	F=2.14 p=.09	F=2.56 p=.05*	F=2.53 p=.05*
Mezun Olunan Lise			
Düz lise	31,00 _± 28.71	29,59 _± 27.45	62,63 _± 15.63
Anadolu Lisesi	31,00 _± 29.36	29,27 _± 27.60	62,16 _± 15.80
SML	30,56 _± 26.46	31,04 _± 27.67	63,43 _± 17.34
Anadolu Öğretmen	30,76 _± 24.76	26,07 _± 27.48	58,92 _± 18.76
Önemlilik	F=.03 p=.99	F=1.12 p=.35	F=.23 p=.93
Anne Eğitim Durumu			
Oku yazar	32,23 _± 8.80	31,47 _± 7.71	65,94 _± 16.53
İlkokul	31,89 _± 7.53	30,45 _± 7.62	64,26 _± 14.89
Ortaokul	30,70 _± 8.07	29,20 _± 7.96	61,86 _± 15.70
Lise	29,12 _± 9.05	27,00 _± 8.82	58,03 _± 17.46
Üniversite	24,50 _± 10.55	22,87 _± 7.21	49,00 _± 16.47
Önemlilik	F=2.09 p=.66	F=2.84 p=.02*	F=2.64 p=.03*
Baba Eğitim Durumu			
Oku yazar	29,75 _± 9.67	31,25 _± 10.30	63,25 _± 20.32
İlkokul	32,27 _± 7.21	31,06 _± 7.24	65,41 _± 14.24
Ortaokul	33,36 _± 7.60	31,90 _± 7.43	67,36 _± 14.80
Lise	28,36 _± 8.14	27,21 _± 7.51	57,31 _± 15.40
Üniversite	29,58 _± 9.77	27,00 _± 9.35	58,41 _± 18.46
Önemlilik	F=2.19 p=.05*	F=2.80 p=.01*	F=2.57 p=.02*
Barınma Ortamı			
Aile ile birlikte	30,50 _± 8.17	29,04 _± 7.98	61,38 _± 15.64
Yurtta	31,14 _± 9.01	29,26 _± 8.31	62,42 _± 17.28
Özel ev	30,67 _± 6.39	30,61 _± 7.67	63,22 _± 13.97
Önemlilik	F=.52 p=.71	F=.63 p=.64	F=.17 p=.95
Aylık Gelir			
100-250 TL	31,18 _± 13.43	31,62 _± 13.43	64,87 _± 13.43
251-500 TL	31,52 _± 13.43	30,01 _± 13.43	63,51 _± 13.43
501 TL ve üstü	30,14 _± 13.43	28,36 _± 13.43	60,37 _± 13.43
Önemlilik	F=.57 p=.63	F=1.12 p=.34	F=.69 p=.55
Üniversiteye Giriş Puanı			
300-329	35.55 _± 11.77	36.22 _± 5.71	71.77 _± 11.77
330-359	29.54 _± 10.27	31.09 _± 10.35	60.63 _± 19.80
360-389	29.75 _± 8.60	30.47 _± 8.95	60.22 _± 16.87
390-419	32.30 _± 7.24	32.17 _± 7.54	64.47 _± 13.91
420-450	33.62 _± 5.39	33.37 _± 8.65	67.00 _± 12.78
Önemlilik	F=1.50 p=.17	F=.97 p=.44	F=1.10 p=.36

Alt boyut puan ortalamaları incelendiğinde ise akademik stres alt boyutu puan ortalaması

birinci sınıftaki öğrencilerde 32.74 _± 6.32 iken, dördüncü sınıftaki öğrencilerde 32.40_±6.91

olarak belirlenmiştir. Yine bu puan türünde ikinci sınıftaki öğrencilerin en düşük, üçüncü sınıftaki öğrencilerin ise en yüksek puan seviyesine sahip olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca bu alt boyut puan ortalaması açısından sınıflar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olmadığı kaydedilmiştir ($p>0.05$). Uygulama stresi alt boyutu puan ortalaması 1. sınıf öğrencilerinde 32.88 ± 6.93 ve 4. sınıf öğrencilerinde 32.04 ± 5.79 olarak belirlenmiştir. 2. sınıf öğrencilerinin ise 29.95 ± 9.24 puan ortalaması ile en düşük uygulama stresi seviyesine sahip olduğu saptanmıştır. 3. Sınıf öğrencileri ise 34.57 ± 8.70 yine en yüksek puan ortalamasına sahiptir. Bu alt boyut puan ortalaması açısından sınıflar arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p<0.05$). Her üç puan türü açısından bakıldığında üçüncü sınıf öğrencilerinin en yüksek puan seviyesine sahip olması dikkat çekicidir.

Yine Tablo 2'ye göre anne ve baba eğitim durumu ile HESÖ toplam puanı ve uygulama stresi alt boyutu puan ortalaması arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu saptanmıştır ($p<0.05$). Ayrıca baba eğitim durumunun akademik stres alt boyutu puanı ile istatistiksel olarak anlamlı bir fark oluşturduğu da gözlenmiştir ($p<0.05$). Buna karşın yaş, mezun olunan lise, yaşanılan bölge, annenin mesleği, babanın mesleği, barınılan yer, aylık gelir, üniversite giriş puanı özellikleri ile herhangi bir puan ortalaması arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olmadığı kaydedilmiştir ($p>0.05$). Buna göre hemşirelik öğrencilerinin eğitimleri sırasında stres yaşadığı özellikle eğitimin uygulama bölümünde daha yoğun stresle yüz yüze olduğu söylenebilir.

Tartışma

Hemşirelik eğitimi kuramsal ve uygulamalı öğretim ve öğrenimi kapsayan, teorik bilgi ve el becerilerinin kazanılmasını gerektiren, gözlem ve yorum yapmaya gereksinim duyulan bir süreçtir (Karaca ve vd. 2014). Bu süreçte hemşirelik öğrencilerinin girişken, sağlıklı ilişkiler kurabilen, kendilerini kabul eden, özgüveni ve özsaygı düzeyleri yüksek

bireyler olarak yetişmeleri kuşkusuz mesleki başarı açısından olduğu kadar, bireysel doyum açısından da önemlidir (Dinçer & ztun 2009; Güdücü Tüfekçi, Yıldız 2009). Hemşirelik eğitimi esnasında bu doyuma ulaşmayı engelleyen faktörlerden birinin stres olduğu düşünülmektedir. Rhead (1995) stresin hemşirelik okullarında hem eğitim süreci boyunca hem de kliniğe ilk başlama dönemlerinde öğrencilerin akademik performansını ve sağlıklarını olumsuz etkileyebilen önemli bir psikolojik faktör olduğunu vurgulamıştır

Öğrencilerin HES'den aldıkları toplam puan 62.23 ± 16.01 'dir. Ölçek alt boyut puanları incelendiğinde ise akademik stres alt boyut puanının 30.90 ± 8.26 ve uygulama alt boyutu puanının ise 31.82 ± 8.57 olduğu saptanmıştır. Buna göre öğrencilerin hemşirelik eğitimi esnasında yüksek düzeyde stres yaşadığı fakat yaşanılan stresin akademik ve uygulama alt boyutlarında eşit derecede olduğu söylenebilir (Tablo 1). Güler ve ınar'ın (2010) alışmasında benzer şekilde öğrencilerin % 65.8'inin eğitim ile ilgili; bu öğrencilerin % 25.8'inin derslerle, % 10'unun ise uygulama alanı ile ilgili stres yaşadığı belirlenmiştir.

Klinik uygulama, öğrencinin sınıfta aldığı teorik bilgiyi beceriye dönüştürmesini, yeni bilgi, beceri ve iletişim deneyimleri kazanmasını (Chapman & Orb, 2000; Zengin, 2007; Chan ve vd., 2009; Atay & Yılmaz, 2011; Eşer ve vd., 2008), gelecekteki profesyonel rollerinin belirlenmesini ve problem zme becerisi için kritik düşünme yeteneklerini kullanmasını sağlar (Chapman & Orb, 2000; Karaöz, 2003; Sarı, Turgay ve Genç, 2008; Sharif & Masoumi, 2005). Klinik uygulama ortamları, öğrencilerin profesyonel bilgi ve becerilerin gelişmesi için kaçınılmaz olmasına rağmen, aynı zamanda da önemli bir kaygı ve stres kaynağıdır (Chan ve vd., 2009; Chapman & Orb, 2000; Moridi, Khaledi & Valiee 2014; Sarı ve ark., 2008; Turgay & Sarı, 2008). Burnard ve arkadaşları (2008) beş ülkede hemşirelik ğrencilerinin stres düzeyini belirlemeye yönelik yaptıkları çalışmalarında, klinik uygulamada stresin evrensel bir sorun olduğunu ve klinik

uygulamanın öğrencilerde stres düzeyini artırdığını bildirmektedir. Beck ve Srivastava'nın (1991) yaptığı çalışmada da öğrenciler, klinik uygulamayı hemşirelik eğitiminin en stresli boyutu olarak belirtmiştir. Literatürde belirtilenin aksine bizim çalışmamızda öğrencilerin hemşirelik eğitiminin akademik ve uygulama boyutunda eşit düzeyde stres yaşadığı saptanmıştır (Tablo 1). Fakat ölçekten alınan maksimum puanlar incelendiğinde öğrencilerin stres düzeyinin en üst düzeye yakın olduğu göze çarpmaktadır (Tablo 1). Bu sonuçlar literatür ile uyum göstermektedir. Literatürde stresin öğrenci başarısını olumsuz etkileyen bir faktör olduğu, stres düzeyi yüksekçe öğrencilerin akademik başarısının düştüğü (Chan & ark., 2009; Chapman & Orb, 2000; Melincavage, 2011; Moridi ve ark., 2014; Sanders & Lushington, 2002) yüksek düzeyde stres yaşayan öğrencinin hasta gereksinimlerini iyi saptayamadığı ve dolayısıyla hastanın güvenini kaybettiği (Chapman & Orb, 2000; Şirin ve ark., 2003) bu durumda hasta ve hemşire arasındaki ilişkiyi etkilediği ve uygulanan hemşirelik girişimlerinin amacına ulaşmasını engellediği kaydedilmiştir (Melincavage, 2011; Sarı & ark., 2008). Bu nedenle stres öğrenci eğitiminde başarıyı azaltan önemli bir faktör olup, öğrencinin beceri geliştirme ve klinik performansını olumsuz olarak etkilemektedir (Chapman & Orb, 2000; Sarı ve ark., 2008; Sikander & Aziz, 2012; Suresh, Matthews & Coyne, 2012). Bu sebeple hedeflenen davranış değişikliklerine ulaşmak ve stres kaynaklarını kontrol altına almak için öğrencilerin stres düzeylerini belirlemek önemlidir (Karagözoğlu, Özden, Tok Yıldız 2014).

Öğrencilerin sınıflara göre yaşadıkları stres kaynaklarında da farklılıklar görülmektedir (Altıok & Üstün, 2013). Öğrencilerin klinik uygulamalarının başlangıcında bilgi ve yeteneklerinin uygulama için yetersiz olduğu düşüncelerinin klinik stres yaşamalarına neden olduğu bilinmektedir (Atay & Yılmaz, 2011; Chapman & Orb, 2000; Elliott & Cert, 2002; Pagana, 1988; Pagana, 1990; Seyedfatemi, Tafreshi ve Hamid Hagani 2007; Sharif & Masoumi, 2005; Sheu & ark., 2002). Araştırmamızda birinci sınıftaki öğrencilerin ölçek toplam puan ortalamasının 65.62 ± 12.66 ile orta düzeyin üstünde olduğu

söylenbilir (Tablo 2). Sheu ve arkadaşlarının (2002) hemşirelik birinci sınıf öğrencileri ile yaptıkları çalışmada öğrencilerin yeterli bilgiye sahip olmamaları ve hasta bakım becerilerinin tam olarak gelişmemesi sebebiyle stres yaşadıklarını saptanmıştır. Bu bilgi ışığında bu çalışmadaki birinci sınıf öğrencilerinin stres yaşamalarında da bu faktörlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Buna karşın dördüncü sınıftaki öğrencilerin 64.44 ± 11.32 puan ortalaması ile olarak birinci sınıf öğrencileri ile aynı düzeyde stres yaşamaları dikkat çekicidir. Bu durumun dördüncü sınıf öğrencilerinin mezuniyet sonrasına ilişkin kaygı yaşamaları ve bu kaygının eğitimle ilgili yaşadıkları stres düzeyini de arttırdığı düşünülmektedir. Ölçek toplam puan ortalamaları açısından sınıflar açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olmadığı sonucunun da hemşirelik eğitiminin genel olarak stresli bir süreç olduğu bilgisini destekler nitelikte olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmalar ikinci sınıf öğrencilerinde depresyon, somatik kaygı ve ruhsal belirtilerin daha yüksek çıktığı bildirilmiştir (Alparlan, Yaşar, Dereli & Turan, 2008; Jimenez, Navia-Osorio & Diaz, 2010; Tanrıverdi & Ekinci, 2007; Tutuk ve ark., 2002). Alparlan ve arkadaşlarının (2008) araştırmasında, yaşanan sorunların özellikle ikinci sınıfta yoğunlaşmasının nedenini hemşirelik mesleğine ait kuramsal uygulamalı ders içeriklerinin hem kuramsal hem uygulama bazında yoğunlaşmasıyla açıklamışlardır. Fakat bu bilgiden farklı olarak bu çalışmadaki ikinci sınıf öğrencilerinin 59.54 ± 1.69 ölçek toplam puan ortalamasıyla en düşük eğitim stresi seviyesine sahip olduğu saptanmıştır. Literatürde hemşirelik üçüncü sınıf öğrencilerinin stres deneyimlerinin daha önceki yıllara göre yüksek çıktığı bulunmuştur (Edwards, Burnard, Bennett & Hebden, 2010). Bu araştırma da literatür

bilgisiyle uyumlu olarak üçüncü sınıf öğrencilerin ölçek toplam puanının diğer sınıflardan daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Öğrencilerin üçüncü sınıfta hala mesleki bilgi birikiminin yeterli olmadığına ilişkin inanç geliştirmeleri ve mezuniyete yaklaşma sebebiyle kariyer planlamaya ilişkin soru işaretlerinin bulunmasının bu grupta eğitime ilişkin akademik ve uygulama stresini arttırdığı düşünülmektedir (Edwards, Burnard, Bennett & Hebden, 2010).

Hemşirelik öğrencilerinin birçoğu eğitimlerinde teorik bilgi yükünün stres kaynağı olduğunu belirtse de stres düzeyi ve eğitimin akademik boyutu arasında anlamlı bir korelasyon olmadığı saptanmıştır (Timms & Kliszer 2001). Benzer şekilde bu çalışmada öğrencilerin akademik stresi yoğun yaşamadığı ve sınıflar arasında akademik stres alt boyut puanı açısından istatistiksel bir anlamlılık olmadığı kaydedilmiştir. Klinik deneyim hemşirelik eğitimindeki en önemli kaygı nedenlerinden biridir. Klinik uygulamalarda öğrencilerin kuramsal bilgileri kullanma güçlüğüne yanı sıra hastaneye uyum güçlüğü nedeniyle de kaygılı olduğu bildirilmektedir (Şendir & Acaroğlu 2008). Melincavage (2011) hemşirelik öğrencilerinin klinik stres düzeylerinin araştırdığı çalışmasında klinik uygulamada öğrencilerin karşılaştığı stresörlerin hemşireler, sorumlu öğretim elemanı, doktorlar, hastalar, fiziksel ortam, hasta yakınları, iş yükü, malzeme eksikliği, öğrenci fazlalığı, hastane personeli tarafından kabul görmeme ve sınavlar olduğunu belirlemiştir. Bu çalışmada birinci ve dördüncü sınıf öğrencilerinin klinik stresi yoğun bir şekilde yaşadığı, ikinci sınıf öğrencilerinin ise bu alt boyut puan türünde en düşük puana sahip olduğu kaydedilmiş ve sınıflar arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durumun birinci sınıf öğrencilerinde ilk klinik deneyimi yaşamaları sebebiyle literatürde belirtilen stresörlerle ilk kez karşılaşmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Dördüncü sınıf öğrencilerinde ise bu durumun belirtilen stresörlere ek olarak mezuniyet sonrası kaygılardan kaynaklandığı söylenebilir.

Stresin olumsuz etkilerine maruz kalan hemşirelik öğrencileri eğitimlerinden beklenen düzeyde yararlanamamaktadırlar. Bu da geleceğin kaliteli sağlık bakım uygulayıcıları olmalarını engelleyebilmektedir. Bu nedenle hemşirelik öğrencilerinin stres kaynaklarının belirlenmesi gereklidir (Karaca, Akkuş, Açıkgöz 2014). Literatürde yoğun ve stresli ortamlar olan hastanelerde staja çıkma, hasta ve ölümcül bireylerle uğraşma, eğitimcilerle ve hastane çalışanları ile iletişim sorunları (Dinçer & Öztunç 2009), sınavlar, değerlendirmeler, sınav dönemleri, yeterliliğe duyulan güvensizlik (Gibbons, Dempster & Moutray 2009) stres kaynakları olarak bildirilmiştir. Bunların yanı sıra sosyal alanda ise barınma, üniversite yaşamı, aile tutumu (Altıok, Üstün 2013); kişisel sorunlar, yeni kişilerle tanışma, diğer öğrenciler ve yeni sorumluluklar alma gibi durumlar da (Altıok & Üstün 2013) hemşirelik öğrencilerinin karşılaştığı stresörler olarak bildirilmektedir. Bu araştırma sonucunda ise anne ve babanın eğitim durumunun genel olarak hemşirelik eğitiminde ve eğitim esnasında özellikle klinik uygulama boyutunda yaşanan stres üzerinde etkili olduğu kaydedilmiştir (Tablo 2, $p<0.05$). Ayrıca araştırma sonuçlarına göre baba eğitim durumunun hemşirelik eğitiminin akademik boyutu üzerine etkili olduğu söylenebilir (Tablo 2, $p<0.05$). Buna karşın düşünülenin aksine yaş, mezun olunan lise, barınılan yer, aylık gelir ve üniversiteye giriş puanı özelliklerinin herhangi bir boyutta hemşirelik eğitimi stresini etkilemediği de kaydedilmiştir (Tablo 2, $p>0.05$).

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma sonucunda hemşirelik öğrencilerinin genel olarak eğitimleri esnasında stres yaşadığı ve bu stresin genellikle eğitimin uygulamalı bölümünden kaynaklandığı kaydedilmiştir. Bu sonuç doğrultusunda hemşirelik eğitimi sürecinde bireyi güçlendirmeye yönelik sosyal beceri, atılganlık eğitimlerinin verilmesi, klinik uygulama öncesi öğrencilere öğretim elemanı/elemanları ve klinik sahayı kapsayan oryantasyon

programlarının düzenlenmesi; bu alanda yapılacak çalışmaların daha geniş örneklerde ve tamamen eğitim alanlarına özgü stresin araştırılmasına yönelik planlanması önerilmektedir.

Yazarlar verilerin elde edilmesi sürecindeki katkılarından dolayı hemşirelik bölümü öğrencileri Öznur KATIRCI, Nurcan KAYA, Şeymagül DÜNDAR, Nurbanu ARI, Neslihan DUMAN ve Fatma ŞAFFAK'a teşekkür eder.

Kaynaklar

- Yanikkerem, E., Altıparmak S, Karadeniz G., 2004. Gençlerin meslek seçimini etkileyen faktörler ve benlik saygıları: Manisa Sağlık Yüksekokulu Örneği. Hemşirelik Forumu Dergisi. 7(2): 60-67.
- Özbayır, T. ve ark. 2011. Cerrahi hastalıkları hemşireliği intörn öğrencilerinin klinik uygulamayı değerlendirmeleri ve akademik başarı durumları. Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 27(1): 1-9.
- Güler Ö., Çınar S., 2010. Hemşirelik Öğrencilerinin Algıladıkları Stresörler ve Kullandıkları Başetme Yöntemlerinin Belirlenmesi. Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi, Sempozyum Özel Sayısı 2010.
- Beck, D., Srivastava, R., 1991. Perceived level and source of stress in baccalaureate nursing students. Journal of Nursing Education, 30 (3), 127-132.
- Şendir M, Eskimez Z., 2009. Hemşirelik eğitimi. In. Hemşirelik Bilim ve Sanatı, Nobel Tıp Kitabevi, Adana.
- Jones M., Johnston D., 1997. Distress, stress and coping in first-year student nurses. J Adv Nurs 26(3):475–482.
- Seyedfatemi, N., Tafreshi, M., Hagani, H., 2007. Experienced stressors and coping strategies among Iranian nursing students. BMC Nursing. 13(6)11.
- Luo, Y., Wang, H., 2009. Correaltion research on psychological health impact on nursing students against stres, coping way and social support. Nurs Educ Today. 29(1):5-9.
- Edwards D, Burnard P, Bennett Hebden U. 2010. A longitudinal study of stress and self-esteem in student nurses. Nurs Educ Today. 30(1):78–84.
- Timmins, F., Corroon, A.M., Byrne, G., Mooney, B., 2011.The challenge of contemporary nurse education programmes. Perceived stressors of nursing students: Mental health and related lifestyle issues. J Psychiatr Ment Health Nurs.18(9):758-766.
- Dinçer, F., Öztunç, G., 2009. Hemşirelik ve Ebelik Öğrencilerinin Benlik Saygısı ve Atılgnlık Düzeyleri. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi. 22–33.
- Tel, H., Tel, H., Sabancıoğulları, S., 2004. Hemşirelik birinci sınıf öğrencilerinin laboratuar uygulamasında birbirlerine IM enjeksiyon uygularken ve klinik uygulamanın ilk gününde anksiyete durumları. Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi. 7, 1- 10.

- Sharif, F., & Masoumi, S. 2005. A Qualitative study of nursing student experiences of clinical practice. *Bio Med Central Nursing*, 4 (6), 1-7.
- Sheila, S. H., Huey-Shyon. L., Shiowli, H., 2002. Perceived stress and physio-psycho-social status of nursing students during their initial period of clinical practice. *International Journal of Nursing Studies*, 39:165-175.
- Sheu, S., Lin, H-S., & Hwang, S-Li. 2002. Perceived stres and physio-psycho- social status of nursing students during their initial period of clinical practice: the effect of coping behaviors. *International Journal of Nursing Studies*. 39, 165-175.
- Gibbons, C., Dempster, M., Moutray M., 2009. Surveying nursing students on their sources of stress: A validation study. *Nurse Education Today*. 29,867–872.
- Timmins, F., & Kaliszer, M., (2002). Aspects of nurse education programmes that frequently cause stress to nursing students-fact-finding sample survey. *Nurse Education Today*, 22 (3), 203-211.
- Karaca, A., Yıldırım, N., Ankaralı H., Açıkgöz F., Akkuş A., 2015, Hemşirelik Eğitimi Stres Ölçeği'nin Türkçeye uyarlanması. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi* 2014; 16(2): 29-40.
- Altıok Öner, H., Üstün, B., 2013. Hemşirelik Öğrencilerinin Stres Kaynakları, Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri. 13(2),747-766.
- Yıldırım, A., Hacıhasanoğlu, R., Karakurt, P., 2008. Hemşirelik öğrencilerinin ruhsal durumlarının ve etkileyen faktörlerin incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 11: 2.
- Ekinci, M., Şahin Altun, Ö., Can, G., 2013.Hemşirelik öğrencilerinin stresle başa çıkma tarzları ve atılganlık düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi - Journal of Psychiatric Nursing*. 4(2):67-74.
- Taşdelen, S., Zaybak, A., 2013. Hemşirelik Öğrencilerinin İlk Klinik Deneyim Sırasındaki Stres Düzeylerinin İncelenmesi. *F.N. Hem. Derg.*21(2): 101-106.
- Karagözoğlu, Ş., Özden, D., Tok Yıldız, F., 2014. Klasik ve Entegre Müfredat Programı Hemşirelik Öğrencilerinin İlk Klinik Uygulamada Yaşadıkları Kaygı, Klinik Stres Düzeyi ve Etkileyen Bazı Faktörler. *DEUHYO ED*.7 (4), 266-274.
- Gray-Toft, P., Anderson, J., 1981. The nursing stress scale: development of an instrument. *Journal of Behavioural Assessment*. 3(1):11-23.
- Rhead, M., 1995. Stress among student nurses: is it practical or academic? *J Clin Nurs* 1981;4(6):369–376.Rhead M. Stress among student nurses: is it practical or academic? *J Clin Nurs* 1995;4(6):369–376.
- Güdücü Tüfekci, F, Yıldız, A. 2009. Öğrencilerin Hemşireliği Tercih Etme Gerekçeleri ve Gelecekleri İle İlgili Görüşleri. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*. 12(1):31–3
- Chapman, R., & Orb A. 2000. The nursing students' lived experience of clinical

- practice. Australian Electronic Journal of Nursing Education, 5 (2), 1-6.
- Zengin, N. 2007. Sağlık yüksekokulu öğrencilerinde öz-etkililik- yeterlilik algısı ve klinik uygulamada yaşanan stresle ilişkisinin incelenmesi. Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 10 (1), 49-57.
- Chan, C.K.L., So, W.K.W., Fong, D.Y.T., 2009. Hong Kong baccalaureate nursing students' stress and their coping strategies in clinical practice. Journal of Professional Nursing, 25, 307-313.
- Atay, S., Yılmaz, F. 2011. Sağlık Yüksekokulu öğrencilerinin ilk klinik stres düzeyleri. Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi, 14(4): 32-37.
- Eşer, İ., Khorshid, L., & Denat, Y. 2008. Hemşirelik mesleğini algılamada ilk klinik uygulamanın etkisi. Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi, 24 (1), 15-26.
- Karaöz, S. 2003. Hemşirelikte klinik öğretime genel bir bakış ve etkin klinik öğretim için öneriler. Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi, 1, 15-21.
- Sarı, A.S. Turgay, R.E. Genç, 2008., İlk Defa İnvaziv Girişim Yapacak Ebelik Öğrencilerine Uygulama Öncesi Verilen Farklı Öğretimin Anksiyete Düzeyine Etkisi, Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi,24:3, 1-8.
- Moridi, G., Khaledi, S., Valiee, S. 2014. Clinical training stress-inducing factors from the students' viewpoint: a questionnaire-based study. Nurse Education in Practice, 14, 160-163.
- Burnard, P., Edwards, D., Bennett, K., Thaibah, H., Tothova, V., Baldacchino, D. et al. 2008. A comparative, longitudinal study of stress in student nurses in five countries: Albania, Brunei, The Czech Republic, Malta and Wales. Nurse Education Today, 28, 134-145.
- Melincavage, S.M. 2011. Student nurses' experiences of anxiety in the clinical setting. Nurse Education Today, 31, 785-789.
- Moridi, G., Khaledi, S., Valiee, S. 2014. Clinical training stress-inducing factors from the students' viewpoint: a questionnaire-based study. Nurse Education in Practice, 14, 160-163.
- Sanders, A.E. & Lushington, K. 2002. Effects of perceived stress on student performance in dental school. Journal of Dental Education, 66 (1), p75-81.
- Şirin, A., Kavak, O.,Ertem, G. 2003. Doğumhane stajına çıkan öğrencilerin durumluk-sürekli kaygı düzeylerinin belirlenmesi. Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 7 (1), 27-32.
- Sikander, S., & Aziz, F. 2012. Stressors and coping strategies among baccalaureate nursing students at Shifa College of Nursing Islamabad, Pakistan.
- Suresh, P., Matthews, A.,Coyne, I.2012. Stress and stressors in the clinical environment: a comparative study of fourth-year student nurses and newly qualified general nurses in Ireland. Journal of Clinical Nursing, 22, 770-779.

- Elliott, M., Cert, C., 2002). The clinical environment: a source of stress for undergraduate nurses. *Australian Journal of Advanced Nursing*, 20 (1), 34-38.
- Pagana, K.D.,1988. Stresses and threats reported by baccalaureate students in relation to an initial clinical experience. *Journal of Nursing Education*, 27 (9), 418-424.
- Pagana, K.D.,1990. The relationship of hardiness and social support to student appraisal of stress in an initial clinical nursing situation. *Journal of Nursing Education*, 29 (6), 255-61.
- Alparslan, N., Yaşar, S., Dereli, E., Turan, F. N., 2008. Sağlık yüksekokulu ve teknik eğitim fakültesi öğrencilerinde görülen depresif belirtiler ve bunu etkileyen faktörlerin incelenmesi. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 2,48-57.
- Jimenez, C., Navia-Osorio, P., Vacas Diaz, C. 2010. Stress and Health in Novice And Experienced Nursing Students. *Journal of Advanced Nursing*, 66(2): 442–455.
- Tanrıverdi, D. ve Ekinci, M., 2007. Hemşirelik öğrencilerinin ruhsal sorunlara sahip olma durumları ve problem alanlarının saptanması. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 10 (4), 42-51.
- Edwards, D., Burnard, P., Bennett, K., Hebden, U., 2010. A longitudinal study of stress and self-esteem in student nurses. *Nurse Education Today*, 30, 78-84.
- Şendir, M., Acaroğlu, R.,2008. Reliability and validity of Turkish version of clinical stres questionnaire. *Nurse Education Today*, 28, 737-743.
- Özkan S, Yılmaz E., 2010, Üniversite öğrencilerinin üniversite ortamına uyum durumları (Bandırma Örneği). *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi* 5:153–70.